

CEL ROGENT, PLUJA O VENT.
REFRANYS METEOROLÒGICS EN CATALÀ
I DINS LA ROMÀNIA¹
(Ponència)

1. REFRANYS METEOROLÒGICS

Se suelen definir los refranes como afirmaciones concisas de verdades aparentes de uso corriente entre el pueblo o, de forma más elaborada, los refranes son sentencias breves, generalmente conocidas por el pueblo, que contienen sabiduría, verdades, enseñanzas y puntos de vista tradicionales en una forma metafórica fija y memorizable que se transmiten oralmente de generación en generación. Dentro de este gran grupo de la sabiduría proverbial, los refranes meteorológicos constituyen un subgénero [...] (Mieder 1996: 59)

Refranes meteorológicos és el títol de l'article citat, obra de l'eminent paremiòleg Wolfgang Mieder.² *Refranys meteorològics*, proposo dir-ne, també en català, d'aquest subgènere de la sabiduria proverbial. Amb el substantiu *refrany*, homòleg del cast. *refrán*³ i tipus lexical ben arrelat, tant en l'ús popular com en la tradició paremiològica de totes dues llengües. I amb l'adjectiu *meteorològic*, grecisme que, com en la resta de llengües romàniques, remet tant a la ciència (*meteorologia*) com a l'objecte que aquesta estudia (els fenòmens atmosfèrics anomenats *meteors*).⁴

Des de l'Antiguitat l'home s'ha preocupat pel temps meteorològic. «La sabia literatura de la Bíblia també contine referències de los refranes meteorològics», afirma el mateix Mieder (1996: 61), que cita l'evangeli de Mateu

1. Aquesta ponència s'ha realitzat dins el marc del projecte HUM2005-01330/FILO, «Base de datos sobre refranes del calendario y meteorológicos en la Romania». Agraïxo a Toni Torres i a Joan Veny la lectura del text i els seus suggeriments.

2. Em pregunto quina devia ser la formulació al text original en anglès, traduït al castellà per Patrick de Staic (*veg.* Mieder 1996: 59, n. 1).

3. Occitanisme en castellà (de *refranh* 'tornada'). Segons Coromines (*DECat*, s. v. *fracció*), potser autòcton en català, «però en tot cas estigué influït per l'ús occità dels trobadors [...] el mot acabà per significar 'adagi, proverbi', tant en castellà [...] com en la nostra llengua».

4. Confondre l'objecte d'estudi amb l'estudi de l'objecte és cosa ben habitual. «La meteorologia és adversa», he sentit a dir més d'un cop. Senzillament volien dir que «fa mal temps, o mal oratge». Segurament hi ajuda prou el fet que l'adjectiu *meteorològic* es refereix tant al temps (els meteors) com a la meteorologia.

(16, 2-3): «Al atardecer decís: “Va a hacer buen tiempo, porque el cielo tiene un rojo de fuego”, y a la mañana: “Hoy habrá tormenta, porque el cielo tiene un rojo sombrío”». Es tracta d'una percepció del color roig (o rogent) del cel com a indicati meteorològic que perviu fins avui. Per exemple, a l'actual anglès, que entre altres variants del refrany coneix aquesta: *Red sky at night, sailor's [shepherd's] delight; red sky in the morning, sailors take warning* (Mieder 1996: 62).

Pertot arreu, al nostre món, trobem prediccions lligades a la rojor del cel. Com en el refrany que encapçala el títol de la present contribució, i que li serveix al DIEC per exemplificar l'adjectiu *rogent*: «Dit del cel vermellós. *Cel rogent: pluja o vent*». També en treu profit Joan Coromines (*DECat*, s. v. *roig*) per esbrinar el valor semàntic de *roig* en un passatge del Tirant.

«La Princesa... tota roja de malenconia que tenia... —Senyora [salta amatent Plaerdemavida], tostemps he vist que com lo cel sta *roig*, senyal és de tempesta» —és clar que el cel no és mai de color de sang sinó que *Cel rogent, pluja o vent!*— [...] (*DECat*, VII, 398b56-60)

Quant a l'estructura habitual d'aquesta mena de refranys, Mieder (1996: 59) l'esquematitza amb la següent fórmula: «Si A, entonces B». Un antecedent a la primera part i, a la segona, la conseqüència.

Pel que fa a la credibilitat de llurs prediccions, n'hi ha que es fonamenten raonablement en constatacions empíriques, com les diferents rojors de cel que encapçalen nombrosos refranys romànics (cf. 4.8). Però també n'hi ha que obeeixen a creences i supersticions d'allò més variades. Per exemple: *Si la Candelera plora, l'hivern és fora* (cf. 4.1.2); *Nadal al sol, Pasqua al foc* (cf. 4.1.3). De tant en tant em fan preguntes com les següents:

Està comprovat científicament si és fiable el refrany que contraposa el temps de la Candelera i de l'hivern restant? O aquell altre, que fa contrastar el temps de Nadal i la Pasqua de Resurrecció? Jo acostumo a respondre amb un altre parell de preguntes retòriques:

Està comprovada científicament la distribució de joguines per part dels Reis de l'Orient la nit de l'Epifania? O el fet que el tíó cagui regals la nit de Nadal? No cal dir que aquestes són entranyables mostres de cultura popular. I aquelles altres, creences i supersticions de gran valor antropològic, manifestacions de la meteorologia popular, de l'ancestral voluntat humana de vaticinar el temps, de prefigurar-lo (cf. 4.3 i 4.4).⁵

5. Em distancio, així, del sever judici que li podrien merèixer a qui es mira amb pruija científica, per exemple, les creences transmeses per una sèrie de fórmules proverbials relacionades amb l'observació de la pluja amb sol: «Estas supersticiones proverbiales son exactamente lo opuesto a la ciencia moderna de la meteorología. Carecen de cualquier validez y parecen disparatadas a la persona con una moderna educación que tiene cierta sofisticación meteorológica gracias a los actuales medios de comunicación de masas y sus informes meteorológicos» (Mieder 1996: 63).

2. EN CATALÀ I DINS LA ROMÀNIA

Del meu admirat Germà Colón (1993) prenc la idea d'intitular aquest escrit amb una referència al «català dins la Romània». Com aquest romanista, un altre estudiós del lèxic català, en Joan Veny, malda per l'esperit romànic que hauria de presidir la recerca en qualsevol parcel·la territorial de la Romània.⁶ I el mateix podríem dir dels refranys (en el nostre cas, dels meteorològics).

La concepció d'una *Romania continua* que va proposar en un conegut treball Amado Alonso (1974³) incloïa en aquest *continuum* romànic representants com ara l'italià, el provençal (altrament dit *occità*), el català, el castellà i el portuguès, mentre que n'excloïa per diferents motius el romanès i el francès. Així ho argumentava el filòleg navarrès:

El francés actual, con su carácter tan apartadizo de los otros idiomas románicos, es, pues, el resultado de una doble hibridación eficaz: la una, la acción del sustrato céltico, más triunfante que en ninguna otra región románica; la otra, la acción del superstrato franco, incomparablemente más persistente que la de ningún otro superstrato germánico. Ambas han convergido en apartar al francés del tipo latino, si lo comparamos con el italiano, el provenzal, el catalán, el castellano y el portugués. Así como el rumano, por su aislamiento geográfico desde el siglo III, por su existencia puramente dialectal hasta hace bien poco, y por la invasora vecindad de lenguas extrañas, se ha formado con una complexión mestiza, y entre las lenguas derivadas del latín es un idioma aparte, así también, en el resto más coherente de la Romania, el francés, nacido en territorio galo nunca bien latinizado y luego germanizado más intensamente que ninguna otra región del imperio, es un idioma de mestizaje [...] (Alonso 1974³: 98)

Doncs bé, la mostra de refranys meteorològics de la Romània que acompanya la present garbellada catalana, l'extrec d'un *continuum* neollatí inspirat en el d'Amado Alonso, però amb la inclusió del francès i amb l'exclusió del romanès. El francès combrega en general amb el tipus de refranys meteorològics que es troben, ací i allà, per la Romània europea. En canvi, el romanès s'hi mostra més apartat (*apartadizo*, per dir-ho amb Alonso) pel que fa a aquesta faceta de la cultura popular, tal com vam argumentar Correas i Gargallo (2003: 14-15) en el nostre *Calendario romance de refranes*.⁷

Amb aquesta salvetat romanesa, la comunitat cultural romànica que caracteritza el conjunt de refranys meteorològics, la representen aquí, ensems amb el català, llengües i varietats germanes de tota mena i condició: des de llengües

6. «Ningú no dubta —si és un romanista com cal— de la necessitat, a l'hora, d'estudiar el lèxic d'una llengua, d'obrir les fronteres cap a les llengües germanes, les romàniques en el nostre cas, i de procedir a comparacions que obren esclatxes de llum que sovint resulten fructuoses» (Veny 2006: 209).

7. Tot i així, no perdo de vista la recomanació feta per Maria Conca (2005) en la seva ressenya de l'obra citada, que ens aconsellava espigolar també en aquesta llengua més oriental de l'Europa romànica.

d'estat (castellà, portuguès, francès, italià) fins a varietats d'abast més modest (piemontès, asturià, occità aranès).

Un parell de reculls de finals del XIX, extrets d'àrees romàniques particulars i emmarcats en el conjunt de la Romània, constitueixen un precedent llunyà en què procuro emmirallar-me: un del català (Gomis 1888 [1998]),⁸ amb generoses notes a peu de pàgina en la moderna edició que el Gomis nèt fa de l'obra del seu avi; i un altre del castellà (Rodríguez Marín 1896).

Una subdivisió bàsica presideix el meu recull de refranys meteorològics catalans i romànics: (1) els vinculats al calendari, ben representats dins el *Calendario romance de refranes* de Correas / Gargallo (2003), i que més avall ocupen els punts 4.1 al 4.7; i (2) els que no tenen relació amb el cicle anual, sinó que es vinculen amb una predicció més immediata (així, dins d'una mateixa jornada, o d'un dia per l'endemà), o bé no expliciten un temps cronològic precís (corresponen ací als punts 4.8 al 4.12).⁹

3. BASE DE DADES SOBRE REFRANYS DEL CALENDARI I METEOROLÒGICS A LA ROMÀNIA

En el marc del projecte citat a la primera nota del text, s'hi inscriu la col·lita catalana i romànica que ací ofereixo. El projecte, del qual sóc l'investigador principal i que compta amb la col·laboració d'especialistes de diferents universitats,¹⁰ pretén mostrar, amb el recurs a les noves tecnologies, la immensa riquesa de saber patrimonial compartit pels països romànics al voltant de la meteorologia popular.

Es preveu dur a terme un buidatge de fonts escrites des de mitjan segle XIX ençà. La transcripció s'ha de fer amb fidelitat a les respectives fonts, sistemàticament acreditades per a cada refrany. Oportunament s'inclouran citacions literals i/o comentaris addicionals dels responsables de la base de dades. Amb vista a l'explotació del material emmagatzemat, els refranys es presentaran vinculats a diferents assignacions, atribucions o categories (i subcategories). En primer lloc, la llengua o varietat de referència, amb la possibilitat d'especificació de subvarietats dialectals (català oriental, occidental; nord-occidental, valencià) o llocs concrets on es testimonia l'ús de determinat refrany (una comarca, una localitat). A continuació, tres grans blocs de possibles categories i

8. Sense oblidar la monumental *Paremiologia catalana comparada* de Farnés (1992-1998), llegat pòstum afortunadament recuperat i editat, del qual pouo tot sovint.

9. El darrer punt, 4.13, aplega tots dos tipus de refranys.

10. Maria Reina Bastardas Rufat, Joan Fontana Tous i Antonio Torres Torres (de la Universitat de Barcelona); Mar Massanell i Messalles (de la Universitat Autònoma de Barcelona), Mari Carmen Barrado Belmar (de la Universitat Complutense de Madrid); Pilar Río Corbacho (de la Universitat de Santiago de Compostella). Assessors estrangers: Gabriele Iannàccaro (Universitat la Bicocca de Milà) i Morvay Károly (Universitat Eötvös Loránd de Budapest).

subcategories conceptuals que hauran de servir en cada cas per caracteritzar un refrany i permetre cerques d'allò més diverses a un futur usuari de la base: a saber, adscripció cronològica (3.1), meteorològica (3.2) i d'àmbit temàtic general (3.3).

3.1. Cronologia, amb atenció als diversos espais de temps, sobretot del calendari: dates (santoral) i períodes, fixos i movibles; mesos; estacions; també dies de la setmana; parts de la jornada; d'un dia per l'endemà, etc. Aspectes conexas, com ara: prediccions directes o inverses; prediccions per quarantenes; prefiguració de l'any; casos de personificació (de mesos, estacions, vents); consells d'abric; estiuets i hivernets.

3.2. Meteors: pluja, neu, vent (com a genèric) i vents (amb els seus noms particulars), boira, trons, llamps, fred i calor, núvols, cel, pluja amb sol, arc de Sant Martí, muntanyes amb capell, etc.

3.3. *Varia*: el firmament (lluna i estels); animals que assenyalen el temps; punts cardinals; topònims de referència (continguts en les nombroses al·lusions a llocs concrets d'aquesta mena de refranys), etc. Calaix de sastre on haurien de caber totes aquelles atribucions que escapen als dos àmbits anteriors, cronològic i meteorològic.

4. SELECCIÓ IL·LUSTRATIVA DE REFRANYS METEOROLÒGICS, CATALANS I ROMÀNICS

Una petita mostra dels refranys meteorològics del calendari la vaig aportar dins Gargallo (2002). Com en aquella i en altres publicacions, administro el material segons les pautes següents.

Assenyalo per a cada refrany en primer lloc la llengua o varietat a la qual pertany (amb abreviatures que troben llur correspondència a l'apèndix final). Respecto bàsicament les grafies dels originals citats, tot adaptant-ne a voltes petits detalls com la puntuació. En general, els refranys es presenten agrupats segons lligams temàtics i estructurals; encapçalats pels del català i seguits en ordre aproximatiu de ponent a llevant pels corresponents homòlegs romànics.

4.1. *Prediccions inverses*

Quan l'alegria és a la sala, la tristor puja l'escala (Farnés 1992, I: 367-368). *No hi ha mal que duri cent anys* (Farnés 1996, V: 706-707). Per una mena de filosofia compensatòria que recorda refranys com els esmentats (veritables lli-

cons de vida), n'hi ha, de meteorològics, que apunten prediccions de signe invers entre l'espai de temps que guia la previsió i el lapse cronològic vaticinat.

4.1.1. La Candelera (2 de febrer) i l'ós

Quaranta dies després de Nadal, en un recompte inclusiu, arriba el 2 de febrer, dia de la Candelera. Deu ser ancestral la superstició que relaciona el paper d'aquesta data (presagi per a la resta de l'hivern) amb l'actitud d'alguns animals que hibernen, tal com l'ós, que ha inspirat gran riquesa d'elements folklòrics en àmbits de muntanya com els Pirineus o els Alps. Així, es creu que se'n torna al seu recer si fa bo aquest dia, preveient un hivern rigorós; i viceversa, surt de l'amagatall si veu mal oratge, en previsió d'una resta d'hivern més bonancenca. Aquesta predicció inversa, vinculada a l'actitud de l'ós, és ben coneguda a Budapest, tal com m'ho feia saber uns anys enrere el professor Faluba Kálmán (Gargallo 2004: 111). I similars creences que vinculen aital predicció inversa de la Candelera (de cara al temps d'hivern a venir) amb l'actitud d'animals que hibernen, són ben arrelades a Europa.¹¹

- cat. *Per la Candelera l'ós surt de l'ossera, i si troba que fa bo, se'n torna a fer un gaitó* (Amades 1951: 967).¹²
- oc. *A la Candelouso, l'ourso fai tres saut foro de son trau: s'es nivo, s'envai; se fai soulèu, intro mai e sort plus de quaranto jour* (Mistral 1979, s. v. *Candelouso*).
- oc. aran. *Eth solei dera Candelèra / quaranta dies er os ena tutera* (CNLVA 1992: 34).
- fr. *Quand à la Chandeleur le soleil luiserne, l'ours rentre dans sa caverne. Si le jour de la Chandeleur le temps est clair, l'ours restera encore quarante jours dans sa tanière* (Montreynaud et al. 1994: 211).

4.1.2. La Candelera plora: l'hivern fora

Plorar o riure de la Candelera. Metafora de pluja o sol que vaticinen des d'aquest dia, també inversament, com serà l'hivern que resta. En la història de les tradicions, és una constant que s'hagin cristianitzat creences ancestrals, com el «Nadal del sol» fet «Nadal de Crist», o el *Sant'Orso* que el dia 1 de febrer inspira a la Vall d'Aosta prediccions inverses similars a les de la Candelera (Gargallo 2004: 112). Interpreto que l'estrat més antic de la predicció inversa

11. D'Europa va passar a Amèrica del Nord la identificació folklòrica del 2 de febrer amb la marmota. D'ací el «dia de la marmota» (*Groundhog Day*), que celebren anualment a la localitat de Punxsutawney (Pensilvània), i que des dels Estats Units cobra vigor creixent en el nostre món global (Gargallo 2004: 110-111). Una cosa així com el que darrerament s'observa amb la festa de *Hal-loween*, «Tots Sants» d'origen europeu passat pel sedàs nord-americà i reemergent al món que ens toca viure.

12. EL DCVB localitza *gaitó* 'becaina' a l'Empordà. Vegeu, a més, el *DECat* (s. v. *guaita*), que recull i explica les variants *guaitó/gaitó*.

del 2 de febrer correspondria a la creença en l'actitud d'animals com l'ós (4.1.1). Només ulteriorment s'hauria produït una superposició amotllada a un estrat cristià, i més concretament marià: la Mare de Déu de la Candelera assumeix el paper de predictor, segons si plora (plou) o riu (fa sol). És ben conegut en català el tipus paremiològic que tria Farnés (1992, II: 595-597) com a entrada del seu repertori, ni més ni menys que amb cinquanta-dues variants: *Si la Candelera plora, el fred és fora; si la Candelera riu, el fred és viu*. Amb una variant acomodada a la fonètica rossellonesa, me'l testimonia l'amic Jean-Paul Escudero: *Si la Candelera plora* [¹plurə], *el fred no dura*.

Es tracta d'un paremiotipus (amb els components *plora* i *fora*) present també en varietats iberoromàniques, tot i que el manteniment de PL- no casa amb la fonètica històrica de les del centre i l'oest de la Península. L'absència de diftongació de la vocal etimològica de *fora* es podria explicar sense dificultat per exigències de rima (amb l'antecedent *plora*). En canvi, sobta la gran profusió de testimonis, antics i moderns, de *plora* (catalanisme? cultisme a la manera d'*implora*?), tot i que també es donen les variants patrimonials esperables (*llora*, *chora*).

A l'Aragó fóra versemblant una pervivència (alto)aragonesa: *Se la Candelera plora, el invierno ya ye fora; se no plora, ni ye dentro ni ye fora*; a Bielsa (Badía 1950: 354). *Si la Candelera plora, l'invierno está fora*, «refrán aragonés tan conocido», segons Arnal (1997: 258).

A l'àmbit castellà: *Quando la Candelaria plora, el invierno fora*, recollia fa quatre segles i mig Hernán Núñez (1555 [Guia, 2001, I, 440]). El coeditor de l'obra, Josep Guia, encarregat de la part catalana, l'inclou entre els refranys catalans (tot i que no porta la glossa habitual de *El catalán*), i argumenta (a la nota 66) que «[...] es propio de zonas más cálidas, de clima mediterráneo». Ara bé, a més de les nombroses variants del mateix refrany que aplega (sense localització) l'ampli repertori de Martínez Kleiser (1945: 85-86) —així: *Si la Candelaria plora, el invierno es fora; cuando ni plora ni hace viento, el invierno es dentro; y cuando ríe, quiere venire*—, també hi ha testimonis geogràficament allunyats de l'àrea catalana que imposen una certa cautela a la interpretació de Guia.

Segons Gomis (1888: 92): «A Baza, Granada, díhuen: *Si por la Candelaria plora / ya está el invierno fora; y si no plora, ni dentro ni fora*». L'altre Gomis (1998: 157, n. 21) el localitza a Jaén: *Cuando la Candelaria plora, invierno fora*. Un altre testimoni, a Madrid: *Si la Candelaria plora[,] el invierno fora, si no plora[,] ni dentro ni fora* (Sevilla 1998: 152). Encara més lluny del català ens situa Puente y Úbeda (1896: 185): «en León, donde dicen: *Cuando la Candelaria llora, ya está el invierno fora; pero si da en reir, [sic] el invierno por venir*».

En asturià Castañón (1962a: 272) recull variants amb *llora* i *fora*: *Si la Candelera llora, el invierno fora; si la Candelera rí, el invierno por venir. Si la Candelera llora, el invierno ya ta fora; si non llora nin dexa de llorar, el invierno ta sin pasar. Si la Candelera llora, el invierno ya va fora, pero si non llora, nin dentro nin fora*.

En galleg l'ALGa (465) registra *in situ* dos testimonis de *plora* (en lloc de *chora*) en aquest tipus de refrany: (1) *Pola Candelaria se chove e venta, inverno entra; se ri e plora, inverno fóra*. (2) *Se pola Candeloria plora, inverno fóra; se pola Candeloria non plora[,] nin dentro nin fóra*.

En portuguès: *Em Fevereiro, se a Candelária chora, está o Inverno fora. Se a Candelária rir, está o Inverno p'ra vir* (Carrusca 1976: 208).

Fora del català i del món iberoromànic, només trobo refranys similars, amb els tipus lexicals representats per *plora* i *fora*, en gascó i al cor d'Itàlia.

En gascó bearnès: *Candelère nou ploure, l'ibèr que demoure. Plourà ou nou plourà, quaranta dies d'ibèr que y aberà* (Palay 1961, s. v. *Candelère*). En aranès: *S'era Candelèra non plore[,] er iuèrn que demore. Plorar o non plorar, quaranta dies d'iuèrn que i aurà* (CNLVA 1992: 17).

En toscà: *Per la Santa Candelòra, / se nevica o se plora, / dell'inverno siamo fuora; / ma s'è sole e solicello, noi siam sempre a mezzo il verno* (Giusti 1853: 188). Amb lleus variacions figura també al repertori italià d'Antoni/Lapucci (1993: 63): *Per la Santa Candelòra / se nevica o se plora / dell'inverno siamo fuora; / ma se è sole o solicello / siamo sempre a mezzo inverno*. El verb *plorare*, antic i literari, hi és en lloc de l'italià comú *piangere*. L'adverbi *f(u)ora* és igualment forma antiga i avui toscana (no gaire usual). Migliorini (1965) inclou *plorare*, amb la definició de 'piovere' en l'ús poètic i amb sentit figurat, precisament dins la parèmia que aquí tractem: *Per la candelora, o se nevica o se plora, dell'inverno siamo fuora*.

4.1.3. De Nadal per a la Pasqua de Resurrecció

«El frío no se esconde», deia mon iaio. Quan fa bo per Nadal, hom creu que serà al contrari per Pasqua. Aquesta mena de contrastos meteorològics ofereix una àmplia i variada representació romànica. De les diverses agrupacions de refranys aplegades dins Correas/Gargallo (2003: 357-360), en trio una com a mostra.

- cat. *Qui per Nadal s'assoleia, per Pasqua s'atorreia* (Sanchis 1951: 78).
- ast. *El que per Navidá s'asoleya, per Pascua quema la lleña* (Castañón 1962a: 132).
- cast. *Quien toma el sol en Navidad, fuego de Pascua buscará* (Martínez Kleiser 1945: 310).
- oc. *Quau pèr Calèndo se souleio, pèr Pasco brulo sa ligno* (Mistral 1979, s. v. *ligno*).
- fr. *Qui se chauffe au soleil à Noël, le saint jour, devra brûler du bois quand Pâques aura son tour* (Montreynaud *et al.* 1994: 276).
- it. *Chi fa Natale al sole / fa Pasqua al fuoco* (Antoni/Lapucci 1993: 288).

4.2. *Prediccions directes: d'un dia per a quaranta*

El simbolisme de les quarantenes és ben present al calendari, així com en general a la història de la humanitat i a la vida humana (Brandes 1995). Quaranta dies transcorren de Nadal a la Candelera (4.1.1). Quaranta en conté la Quaresma, just abans de la Pasqua de Resurrecció, a la qual segueixen quaranta dies fins a l'Ascensió, que al seu torn pot predir quaranta dies més.

4.2.1. L'Ascensió

- cat. *Quan plou per l'Ascensió, plouen [sic] quaranta dies més; un dia sí, un dia no* (Amades 1989, vi: 258).
- cast. *Si llueve el día de la Ascensión, cuarenta días de lluvia son* (Rodríguez Marín 1896: 25).
- llomb. *Sè piöf èl dé dè l'Asènsa, per quaranta dé sóm sènsa* (Fappani/Turelli 1984: 180).
- vèn. *Se piovi el giorno de la Sensa, per quaranta no se ghe xe senza* (Schwammenthal/Straniero 1993²: 471).
- emil. *S'a piov al giouren e dl'Ascensioun, a piov quaranta giouren boun* (ibidem).
- rom. *Schi plova l'Ascensiun, plova quaranta dis; schi plova a Tschinquaisma, plova tschinquanta dis* (Hauser 1975²: 196).
- lad. *Se 'l pief 'l di de l'Ašenša, per caranta dis no sion zenza* (Chiocchetti 1980: 200).
- friül. *Quant ch'al plüf il di de Sense, par quarante dîs no si sta cence* (Schwammenthal/Straniero 1993²: 471).

4.2.2. Sant Medard (8 de juny) i el dictat de la rima

Rima de *Medard* amb *tard*, que afavoreix un patró de refrany propi d'àrees on hi ha pèrdua de les vocals protoromàniques finals *-e/-o*; és a dir, un *continuum* que agermana el català amb el bloc gal·loromànic (occità, francès) i el gal·loitàlic (representat en aquest cas pel llombard de Suïssa, del Ticino).

- cat. *Si plou per sant Medard, plourà quaranta dies més tard* (Farnés 1997, vi: 9).
- oc. *Quand plòu pèr sant Medard, plòu quaranto jour plus tard* (Mistral 1979, s. v. *Medard*).
- fr. *S'il pleut le jour de saint Médard, il pleut quarante jours plus tard* (Montreynaud et al. 1994: 236).
- llomb. *Aqua a San Medard, aqua quaranta dí püssee tard* (Giovannoli 1994: 37).
- Suï.

4.3. *Prefiguració del temps anual*

A Xerta he trobat encara en us lo *Calendari ceboller* [...] A cada una de las batalladas de las dotze de la nit del 31 de Desembre tallan un tros de ceba, y l'hi donan lo nom de un dels mesos del any y hi posan un grà de sal. Los mesos corresponents als trossos de ceba en que aquella sal se hagi aygualit, serán plujosos; aquells en que la sal hagi quedat sensera, serán sechs» (Gomis 1888: 101)

Es tracta de dotze indicis materials que prefiguren el temps (cronològic i meteorològic) dels dotze mesos del nou any; una creença vinculada a la regeneració del cicle anual, que explica el refrany: *Ceba de Cap d'Any fa bon averany* (ibidem). Dotze trossos de ceba amb un xic de sal; dotze mitges closques de nou amb sal a dins; dotze pessics, muntets o pedres de sal. Tot plegat, dotzenes augurals que en diversos llocs de la Romània és (era?) costum deixar a la intempèrie al llarg d'una nit ben assenyalada (nits solsticials: Cap d'Any, Nadal, Santa Llúcia, Sant Joan). Indicis reveladors l'endemà del temps dels dotze mesos següents (Gargallo 1999: 264-266).

Una altra pràctica de meteorologia popular prou estesa a la Romània consisteix en la predicció dels dotze mesos a partir del temps d'una dotzena concreta de dies. Creença relacionada amb la dels indicis materials, ha deixat rastre en alguns refranys romànics. Els dotze dies de predicció poden ser els que van de Nadal a Reis (4.3.1), o de Santa Llúcia a Nadal (4.3.2);¹³ tots dos, períodes solsticials. També, els dotze primers i dotze següents del mes de gener, que s'anomenen a l'àmbit italoromànic *calende*, prediuen de manera directa primer (del gener al desembre) i després inversa (del desembre al gener) els mesos de l'any entrant, i van seguits del dia de la Conversió de Sant Pau (*San Paolo dei Segni*), que fa prevaler el seu vaticini general de l'any sobre els particulars de les dues dotzenes prèvies (4.3.3). Particular atenció mereixen els dotze dies de previsió des del mes d'agost (4.3.4), que reben noms com *cabañuelas* en castellà o *cabanelles* en català, i m'han fet pensar en una possible reminiscència de la festa jueva dels Tabernacles, sense perdre de vista que l'agost és un període de regeneració de l'any agrícola.¹⁴

4.3.1.

fr. *Douze jours de Noël aux Rois, le temps des douze mois* (Cellard/Dubois 1985: 184).

13. El recompte ha d'excloure per força un dels dos dies, inicial o final. Del 13 de desembre (Santa Llúcia) al 25 (Nadal), hi ha 13 dies en un còmput inclusiu del primer i el darrer. Igual que del dia de Nadal al 6 de gener. De fet, el dia de Nadal no compta en cap de les dues sèries, que van del 13 al 24 de desembre i del 26 de desembre al 6 de gener.

14. Sobre aquestes possibles explicacions als dotze dies de previsió des de l'agost, vegeu Gargallo (1999: 249-254). Sobre les diverses modalitats de predicció de dotze dies per a dotze mesos, amb les corresponents designacions, remeto al conjunt de l'article citat.

rom. *Scu igls dodesch deis da Nadal e Buaneia, uscheia igls dodesch meis* (Hauser 1975²: 199).

4.3.2.

port. *Assim como vires o tempo de Santa Luzia ao Natal, assim estará o ano mês a mês até final* (Reis 1995: 217).

4.3.3.

it. *Delle calende non me ne curo purché a San Paolo non faccia scuro* (Antoni/Lapucci 1993: 49).

4.3.4.

cat. *L'agost té el secret de tot l'any sencer* (Amades 1951: 987).

cast. *Agosto está en el secreto de doce meses completos* (Martínez Kleiser 1945: 280).

4.4. *Prefiguració de la lluna d'un mes per a set (llunes i mesos)*

4.4.1. La lluna de setembre, el «mes setè» (segons el vell calendari romà: *DE-Cat*, s. v. *set*), prefigura set llunes (amb els seus mesos). Lluna adjectivada amb una derivació *ad hoc* (*setembrina*) que recorda altres de similars en refranys sobre mesos,¹⁵ i facilita la rima: amb *endevina*, tipus verbal/lexical predominant en els refranys romànics de la sèrie, i amb la formulació sinònima de l'italià *se ne inchina* ('se n'hi inclina').

cat. *La lluna setembrina, set llunes endevina* (DCVB, s. v. *lluna*).

oc. *La luno setembrino, sèt luno endevino* (Mistral 1979, s. v. *setembrin*).

llomb. *La Lüna setembrina, sèt lüne l'endüina* (Fappani/Turelli 1984: 184).

lad. *Lùna settembrina sètt mëis l'indevina* (Alton 1880: 29).

it. *Alla luna settembrina, sette lune se ne inchina* (Schwamenthal/Straniero 1993²: 31).

4.4.2. La lluna d'octubre cobreix i descobreix set llunes; o fins i tot nou, si plou. La rima *octubre/cubre*, pròpia del castellà, la trobem també en testimonis del català, el gallec i l'asturià.

cat. *L'octubre, set llunes cubre, i si plou, en cobreix nou. L'octubre vanitós cobreix set llunes enganyós* (Amades 1951: 994). *Lluna d'octubre, set ne descubre* (Moreira 1934: 153; a Tortosa).

15. Vegeu el que esmenta Coromines al seu *DECat* (s. v. *març*): «*Marçal* adj.; d'on *marçalí*: "ni meua veïna / ni *marçalina*" (ni nevada pel març[;] és fatal per a certes collites, dita val., que alguns deformen en *marcelina*)» [v, 467a 55-58].

- gall. *A luna de outubro, sete cubre* (ALGa, 472). *A lúa de outubro sete lunas cubre* (Vázquez 2003: 152).¹⁶
- ast. *La lluna d'Otubre, siete llunes cubre* (Castañón 1962b: 407).
- cast. *La luna de octubre, siete lunas cubre; y si llueve, nueve* (Martínez Kleiser 1945: 293).

4.5. Personificació dels mesos. El març¹⁷

Els mesos es presenten tot sovint dotats de personalitat i vida, tant als refranys meteorològics del calendari com en altres manifestacions de la cultura popular romànica. Antoni/Lapucci (1993: 11-12) escriuen el següent, a propòsit d'una antiquíssima composició rimada, pròpia de la Toscana, que caracteritza els dotze mesos de l'any (*Il contrasto dei mesi*):

Fino ad oggi i contadini hanno pensato i mesi come elementi dotati di individualità, personalità, volontà, quasi semidei con cui parlare, soprattutto delle condizioni climatiche relative alle coltivazioni e ai raccolti [...]

Concretament els mesos que porten de l'hivern fins entrada la primavera (gener al maig) en són un bon exemple. En el trànsit entre dos mesos (del gener al febrer, del febrer al març, del març a l'abril, de l'abril al maig), l'home, normalment representat per un pastor o una vella, interpella i desafia el mes en qüestió, que en els seus darrers dies s'alia amb els primers del següent (el seu «germà») per fer que revifí el mal temps. Respon així al desafiament humà, amenaçant la vida de la vella o el pastor, matant o delmant el seu ramat. Tal creença és la que transmet una faula coneguda a bona part de la Romània europea amb noms com «els dies emmanllevats» o «els dies de la vella». Conte o etnotext en què s'inscriuen alguns dialogismes (refranys dialogats) entre l'home, un mes i el que el segueix.

D'entre les possibles combinacions o aliances de mesos, la més ben documentada és la que mena del març a l'abril, període crític d'una primera primavera encara entreviada d'hivern. Sense cap mena de dubte, és el març el més temut dels mesos. Hom l'invoca duplicant-li el nom, amb formacions *ad hoc* (*marçot*, *marciegu*, *marzuelo*) acomodades a la rima de cada refrany. El març (marçot), aliat amb l'abril, dóna peu a la selecció de dialogismes del punt 4.5.1. Mes considerat fals, inconstant, poc de fiar; com també cadascuna de les seves jornades, que poden canviar de cara entre el matí, el vespre i la nit (4.5.2). No

16. Dins l'espai dialectal galleg conviuen la variant genuïna *lúa* i el castellanisme *luna* (ALGa, mapa 16).

17. Sobre la personificació dels mesos al calendari romànic de refranys, veg. Gargallo (en premsa, a).

és estrany que, al *contrasto dei mesi* toscà abans citat, el març es presenti amb el següent quartet: *Io sono Marzo che vengo col vento / col sole e l'acqua e nessuno contento; vo pellegrino in digiuno e preghiera / cercando invano la Primavera* (Antoni/Lapucci 1993: 22).

4.5.1. Març, marçot, i els dies emmanllevats

- cat. [Diu una vella (o un pastor o un pagès)] *Març, marçot, no m'has mort cap cabra ni cabridot*. [I replica el març] *Abril gentil, deixa-me'n un, deixa-me'n dos, i un que tinc faran tres, i farem pernatatre aquell pobre pagès* (Sanchis 1951: 69-70; a la Conca de Tremp).
- ast. *Marzu marciegu, focicu de perru, ya no te tengo mieu. Con dos días que me queden y otros dos que me preste Abril, to les tus cabres y oveyes van a morir* (Castañón 1962a: 201).
- cast. *Marzo, marzuelo, tres días te quedan, ya no te temo. Con tres días que me quedan y tres que me preste mi hermano abril, todas las ovejas se te van a ir* (Martínez Kleiser 1945: 204).
- oc. *En escapant de Mars e de Marsèu, ai escapa mi vaco e mi vedèu. Abriéu, n'ai pas que tres jour: presto-me n'en quatre, li vaco de la Vièio faren batre* (Mistral 1979, s. v. *vaqueiriéu*).
- oc. gasc. *Mars e Marsilhoù qu'an passàt. Ni boéu ni baque noù m'an coustàt* (Palay 1961, s. v. *Mars*).
- oc. aran. *Març e marcilhon qu'an passat, ne bò ne vaca no m'an costat. Dies mau lheuats, abriu li ditz a mai: Dèisha-me'n un, dèisha-me'n dus, e un que n'è harèn tres, e haram crebar era vaca deth mau pagés* (CNLVA 1992: 38).
- març. *Dice Marzo ad Apri', prestami un dì*. [Replica l'abril] —*Se 'n te basta uno, te en presterò uno, te en presterò due, e anche tre, ma 'l primo 'l vojo per me. E se i prestannari non ce presta, tutto l' anno ce molesta* (Rodríguez Marín 1896: 71).
- sicil. *Marzu cci dissi ad Aprili: 'mprestemi tri jorna, quantu a sta vecchia la fazzu muriri. Marzu si fici 'mpristari tri jorna d' Aprili, pri la vecchia fari muriri* (ibidem).

4.5.2. La variabilitat de les jornades de març

- cat. *Març, marçó, al matí cara de gos i al vespre galant i minyó. Març, marcedor, que de nit fa fred i de dia calor* (Sanchis 1951: 49).
- gall. *Marzo marzán: pola mañán, cara de can, a mediodía mellor o facía e ó serán parece verán* (Quintáns 1994: 31). *Marzo, marzán, a mañã cara de rosa, a tarde cara de can* (Rodríguez 1990: 63).
- port. *Março marçagão, de manhã cara de cão, ao meio-dia de rainha e à noite de fuinha. Março marçagão, manhã de Inverno e tarde de Verão* (Reis 1995: 206).

- cast. *Marzo marcerro, por la mañana rostro de perro, por la tarde valiente mancebo* (Martínez Kleiser, 1945: 202). *Marzo, marcerro: por la mañana cara de perro y por la tarde todo un caballero* (Pejenaute 1999: 103; a Navarra).

4.6. Consells d'abric

El temps de primavera és variable. Pot portar fred a l'abric i encara més endavant. Per això aconsellen alguns refranys no treure's abans d'hora la roba d'abric. Ni a l'abric (4.6.1), ni entre abril i maig (4.6.2; un altre cop el trànsit entre mesos: cf. 4.5). Fins al «quaranta d'abric» cal estar alerta (4.6.3). També pel maig (4.6.4). Fins i tot per Sant Joan (4.6.5) i ja entrat l'estiu (4.6.3).

L'abric aconsellat pren forma de *fil* atret per la rima amb *abric* (4.6.1 i 4.6.3). O de *jaqueta*, que força la *Creueta/Creveta* prèvia (4.6.2); amb una formació diminutiva *ad hoc* comparable a les del refrany castellà, en què *Jorgillo* y *Miguelillo* van de la mà de *capotillo*; o a les del gallec, amb els seus *Migueliño* i *manteliño*.

4.6.1. Abril

- cat. *No te'n toquis ni un fil, pel mes d'abric. En abril[,] no et lleves fil* (Sanchis 1951: 68).
 oc. *En abriéu, quites pas un fiéu* (Mistral 1979, s. v. *fiéu*).
 tosc. *Aprile, nun ti scoprile* (Schwamenthal/Straniero 1993²: 44).¹⁸

4.6.2. Entre abril i maig

Final d'un mes i principi d'un altre, que en els refranys catalans corresponen respectivament a Sant Marc (25 d'abric) i la Santa Creu (amb el diminutiu *Creueta* i la variant *Creveta*: el 3 de maig). És curiós que s'inclogui Sant Pere Màrtir (29 d'abric), dins la darrera variant, en el primer lloc de la sèrie de dates, tot i ser cronològicament posterior a Sant Marc (25 d'abric).

- cat. *Que no passo Sant Marc i Creveta, no et llevos la jaqueta* (Griera 1966-1970², s. v. *maig*).¹⁹ *Que no passi Marquet i Creueta, no et llevis la jaqueta* (Amades 1951: 977). *Que no passen Peret, Marquet i Creueta, no te lleves la jaqueta* (Sanchis 1951: 75).
 cast. *Que no pasen Jorgillo y Miguelillo, no te quites el capotillo* (Samper de Calanda, Terol; Gomis 1998: 160-161, n. 25).

18. És de notar l'ús de *scoprile* per l'infinitiu *scoprire*. Potser forçat per la rima consonant?

19. Localitzat a Rossell (Baix Maestrat). Gargallo/Pradilla (1997: 58) corroboren el testimoni i expliquen la fonètica del diminutiu femení *crelβ]eta*.

gall. *Astra non pasar Xurxo e Migueliño non tollas o manteliño (DNG s. v. Xurxo).*²⁰

4.6.3. Quaranta d'abril (o de maig, o de juny, o de març)

El pes simbòlic de les quarantenes (cf. 4.2) es deixa notar en aquesta mena de facècies, a manera de recurs lúdic que obliga a calcular quaranta dies amb la suma del conjunt dels del mes real i els que completen el còmput al mes següent: 30 d'abril + 10 de maig = quaranta d'abril; 31 de maig + 9 de juny = quaranta de maig; 30 de juny + 10 de juliol = quaranta de juny; 31 de març + 9 d'abril = quaranta de març.

cat. *Fins a coranta d'es bril, no et llevis un fil* (Sanchis 1951: 68; a Mallorca²¹).

cast. *Hasta el cuarenta de Mayo no te quites el sayo; y si vuelve a llover, vuélvetelo a poner; — y si el tiempo es importuno, hasta el cuarenta de Junio* (Rodríguez Marín 1896: 108).

llomb. *Fin ai quaranta dè mars[,] nó lasà zó i stras* [*Fino ai quaranta di marzo non toglierti i vestiti*; tradueixen a l'italià els mateixos autors] (Fappani/Turelli 1984: 179).

4.6.4. Pel maig

cat. *Pel maig no deixis ton gipó[,] per si ve el fred de trasantó* (Amades 1951: 977). *Pel maig, ni per fred ni per calor, no et treguis ton cotilló* (Amades 1933: 64).²²

cast. *En mayo, no dejes el sayo, por si en vez de derecho viene de soslayo* (Martínez Kleiser 1945: 240).

fr. *Pendant le joli mois de mai, couvre-toi plus que jamais* (Montreynaud et al. 1994: 233).

it. *Né di maggio né di maggione, non ti levare il pelliccione* (Antoni/Lapucci 1993: 145).²³

4.6.5. Sant Joan

cat. *Fins per Sant Joan, no et treguis el saial, si no vols que et vagi mal. Per bé o per mal, no et treguis roba fins per Sant Joan* (Amades 1951: 983).

20. Mentre que el DNG data *Migueliño* el 8 de maig, Gomis (*ibidem*) dubta quant a *Migueliño*: «podria ser Miquel Garikoits, el 13 de maig, o sant Miquel, bisbe i confessor, antigament el 23 de maig».

21. Anota l'autor: «Alguns diuen: “Fins a setanta...”» (*ibidem*).

22. Cf. el DCVB (s. v. *cotilló*): «1. Falda de davall (Ros., Vall d'Àneu); cast. *refajo*. “Per l'Ascensió, quita ton cotilló” (refr. rossellonès) [...]».

23. La duplicació del nom, *maggio* i *maggione*, recorda les tan característiques dels refranys del març (4.5).

cast. *Por bien o por mal, no te quites el sayo hasta San Juan* (Martínez Kleiser 1945: 259).

4.7. Estiuets i hivernets

estiuet. Sèrie de dies temperats que sol fer a la tardor pels volts de Sant Martí. | **estiuet de Sant Martí** Estiuet. (DIEC)

«Estiuet de Sant Martí» és la fórmula denominativa més estesa a la Romània per designar aquest petit lapse estival que sol arribar pels volts de l'onze de novembre (Sant Martí de Tours), al cor de la tardor. O sia, un diminutiu de la denominació corresponent a 'estiu' + *de* + l'hagioantropònim «Sant Martí». No m'entretinc en la coneguda mitologia popular, que vol veure-hi una reminiscència de la llegenda segons la qual Déu va voler recompensar el sant amb temps de bonança per haver partit i compartit la seva capa amb un captaire que es moria de fred.²⁴

Hi ha prou refranys romànics que al·ludeixen a l'estiuet de Sant Martí, i concretament és ben difós el model que assenyala la seva brevetat (4.7.1): tres dies i un matí, o un poquet, o un bri; amb les conveniències de la rima en cada cas. Altres estiuets (4.7.2) es poden trobar, ací i allà, en refranys que impliquen dates concretes: des de la (molt primerenca) de Sant Bartomeu (24 d'agost),²⁵ que segurament s'adiu amb l'àmbit suís/alpí de la varietat de referència (el romanx), fins a la ben tardana de Santa Caterina (25 de novembre).

4.7.1. L'estiuet de Sant Martí

- cat. *L'estiuet de Sant Martí dura tres jorns i un dematí* (Farnés 1995, IV: 217).
- gall. *O vrau de san Martiño son tres días e un pouquiño. O vrançiño de san Martiño dura o que un can a pasa-lo camiño* (DNG, s. v. Martiño).
- cast. *El veranillo de San Martín, dura tres días y ¡fin!* (Pejenaute 1999: 308; a Navarra.)
- fr. *Été de la Saint-Martin dure trois jours et un brin* (Montreynaud *et al.* 1994: 266).
- it. *L'estate di San Martino dura tre giorni e un pochino* [i similars variants italomàniques] (Schwamenthal/Straniero 1993²: 236).
- friül. *L'istadele di San Martin daspò tre dis a pò vê fin* (Nazzi 1999: 71).

24. Vegeu, per exemple, el DCVB (s. v. *estiuet*) o Amades (1989, xv: 133 i pàgines següents).

25. De fet, un estiuet quan va de baixa l'estiu. Però ja pot fer fred en ple agost: *Agosto, frío en rostro* (Martínez Kleiser 1945: 272).

4.7.2. Altres estiuets

- rom. *San Batrumieu porta cun se u üna stedetta u naiv a pandschè* [Sant Bartomeu, 24 d'agost] (Hauser 1975²: 254).
- cast. *El verano de San Miguel, faltará muy rara vez* [Sant Miquel, 29 de setembre] (Pejenaute 1999: 265; a Navarra.)
- lad. *Dô vignisant l'istè deles vedles* [Tots-Sants, 1 de novembre] (Alton 1880: 32).²⁶
- piem. *Istà d' Santa Catliña al dura da la seira a la matiña; istà d' San Martin da la seira a la matin* [Santa Caterina —25 de novembre— i Sant Martí] (Schwamenthal/Straniero 1993²: 236).

4.7.3. Hivernets

Són més desitjats i agradosos els estiuets que uns paral·lels «hivernets», quan, avançada la primavera, tothom ja espera la consolidació del bon temps. Crec que això explicaria que hi hagi menys referències a «hiverns» tardans en la meteorologia popular: sigui amb denominacions homònimes hereves del llatí (TEMPUS HIBERNUM, o amb diminutius similars als del tipus «estiuets»). Però, tanmateix, n'hi ha, d'hivernets: entre finals d'abril i principis de maig (4.7.3.1), o en ple mes de maig (4.7.3.2).

4.7.3.1. Sant Jordi i Sant Marc (23 i 25 d'abril); la Santa Creu (3 de maig)

- cat. *Entre Sant Jordi i Sant Marc, un dia d'hivern hi cap* (Amades 1951: 977).
- llomb. *L'invernèl dè San Zórs, o prima o dopo èl fa 'l sò cors* (Fappani/Turelli 179).
- llomb. *Tra San March e San Marchett u gh'è sempru un invernètt. Tra San Sui. Marchett e San Crosett, al ghe fa dente un invernètt* (Giovannoli 1994: 25).

4.7.3.2. *Inverno dei cavalieri*. Sants de gel o gelats

- it. *San Pancrazio, San Servazio, San Bonifazio, inverno dei cavalieri* (Antonini/Lapucci 145).²⁷
- cat. *Sants de gel o gelats: onze, dotze i tretze de maig* (Amades 1951: 977).
- fr. *Saints Mamert, Pancrace et Servais sont toujours vrais saints de glace* (Hauser 1975²: 230). *Au printemps ramènent l'hiver / Pancrace, Servais, Mamert* (Hauser 1975²: 231).²⁸

26. Estiu o estiuet «de les velles». Segurament una de les múltiples manifestacions romàniques de l'ancestral esperit de la VETULA (Rohlf's 1979: 79-103).

27. «Si chiama "inverno dei cavalieri" un'improvvisa recrudescenza del clima a primavera inoltrata [...] si deve intendere come "inverno dei bachi da seta" ['cucs de seda'] che sono chiamati comunemente in varie regioni "cavalieri"» (*ibidem*). Es tracta dels dies 12, 13 i 14 de maig.

28. *Saints Mamert, Pancrace et Servais*: 11, 12 i 13 de maig. L'alteració cronològica del segon refrany (12, 13 i 11 de maig) respon sens dubte al dictat de la rima: de *Mamert* amb *hiver*.

4.7.4. D'un estiuet a un hivernet

Hi ha refranys que parteixen l'any per la meitat: *De sant Joan a Nadal, mig any cabal/igual. De Nadal a sant Joanet, mig any justet; de sant Joan a Nadal, mig any cabal* (Sanchis 1951: 96). També aquest altre, que computa de l'onze de novembre (Sant Martí amb l'estiuet) a l'onze de maig (Sant Mamet i un breu hivern): *De l'estiuet de Sant Martí a l'hivern de Sant Mamet, mig any complet* (Amades 1951: 1000).

4.8. Cel rogent

'Celatge de color molt encès, sobretot en el crepuscle, que sol esser senyal de vent o de pluja'; és com defineix el sintagma de l'anterior epígraf el *DCVB* (s. v. *rogent*). I exemplifica amb el refrany: *Cel rogent, pluja o vent*.

Sota aquest mateix epígraf, Gomis (1998: 93-94) aplega refranys encapçalats també per *Cel rogent*: (1) — *pluja o vent o molt mal temps*; (2) — *a sol ixent, si no és pluja serà vent*; (3) — *al dematí, la pluja ja és aquí; cel rogent a la vesprada, la pluja se n'és anada* (localitzat a Dosrius, comarca del Maresme). La rojor del cel sol ser una característica de l'inici i del final de la jornada diürna. Però hi ha refranys amb «cel rogent» que no especifiquen el moment del dia que marca la predicció, auroral o crepuscular (és el cas de la primera variant registrada per Gomis). N'hi ha que expliciten un cel rogent a l'inici del dia (així, la segona variant de Gomis). N'hi ha que contraposen rojors de cel matutines i vespertines, i n'especialitzen les respectives previsions, també contraposades (com a la tercera de les variants).

Al primer model corresponen refranys com aquests de l'asturià: *Cielu colorao, suelu moyao. Si está colorau el cielo, aire ahora, agua lluego* (Castañón 1962a: 61, 270). S'adscriu al segon aquest altre francès: *Ciel rouge au matin / est un pluvieux voisin* (Montreynaud et al. 1994: 301). Al tercer, un d'italià: *Rosso di sera / bel tempo si spera; rosso di mattina / acqua vicina* (Lapucci 1995³: 266).

Referències a l'entorn, com ara els punts cardinals, noms de lloc, la mar, o d'altres, poden intervenir també en aquest tipus de refranys:

- cast. *Arreboles al oriente, agua amaneciente. Arreboles de Aragón, a la noche con agua son; y arreboles de Portugal, a la mañana sol serán*. Aquest i una desena de refranys molt similars els registra Correas (1627 [2000]: 103-104).
- gall. *Rubiéns ó naciente, chuvia de repente; rubiéns ó mar, velliños a soallar* ['assolellar'] (*ALGa*, 115, 117). Generosa arreplega de refranys, la d'aquest atles (mapa 41: *Roibén*).

També Joan Coromines, al seu *DECat*, es fa ressò d'aquest paremiotipus. Al passatge transcrit al punt 1, hi afegeixo ara dues mencions de l'etimòleg so-

bre la varietat de trànsit catalanoaragonesa de Cercuran, veïnat de les Viles del Turbó.

[...] el proverbi anunciant pluja (corresponent a *cel rogent pluja o vent*, i a l'aranès «*brúma arrúža bent o plúža*»: «alba ròya pel maitino, / číra aigua ta' l molino» (Cercuran 1965) [...]. (IV, 506b8-12)

«quan sall boiras *róias* no se'n fie, recorde-se del dicho: alba *róia* pel maitino číra aigua ta' l molino» (Cercuran 1965) [transcripció de l'advertència que li hauria fet un informant] (VII, 399b20-22)

4.9. *Cel a borreguets*

Cel amb forma de borreguets, cabretes, ovelles. Cel vestit de llana. Metàfores pròpies de la mirada del pastor cap al cel, que inspiren tot de refranys romànics anunciadors de pluja imminent: cantirets, bassetes, terra mullada.

- cat. *Cel a borreguets, aigua a cantirets. Al cel cabretes, a la terra bassetes* (Gomis 1998: 101).
- gall. *Ceo aborregado, auga de contado. Ceo ovellado, ós tres días mollado. No ceo capas de lan, se non chove hoxe, choverá mañán* (Conde 2001: 116).
- cast. *Cielo a corderos, agua a calderos. Cielo aborregado, suelo mojado* (Gomis 1998: 102).
- fr. *Ciel vêtu de laine, eau peu lointaine. Ciel moutonné, femme fardée, ne sont pas de longue durée* (Montreynaud et al. 1994: 301).
- it. *Cielo a pecorelle, acqua a catinelle. Cielo di lana, se non piove oggi, piove nella settimana. Cielo pecorino, se non piove la notte piove al mattino* (Lapucci 1995³: 132-133).

4.10. *Pluja amb sol. L'arc de sant Martí*

Pluja amb sol, fenomen fantàstic que ha estimulat des de sempre la imaginació humana, font de creences màgiques arreu del món (Kuusi 1992-1994), de fórmules i cançonetes com la catalana, tan coneguda: *Plou i fa sol, les bruixes es pentinen; plou i fa sol, les bruixes porten dol*. La cita Rohlfs (1979: 87), juntament amb una variada mostra romànica que apunta a bruixes, al diable, a guineus, entre altres supersticions.²⁹

29. Rohlfs (1979: 88-89), i en especial la nota 153, amb abundants glosses del traductor, Manuel Alvar.

Cuando llueve y hace sol, sale el arco del Señor (Rodríguez Marín 1926: 94). ‘Arc de Sant Martí’ que rep noms diversos a la Romània i a Europa (Alinei 1983), amb motivacions procedents d’estrats precristians (*arco da vella/velha*) i cristians (*del Señor, de Sant Martí, de San Juan*). Tal com en els refranys amb «cel rogent» (4.8), indica previsions lligades al matí i al vespre (quan és més fàcil veure’l), als punts cardinals (ponent i llevant) o a d’altres referències de l’entorn (topònims, muntanyes, mar). De tot això, me n’he ocupat a Gargallo 2006. Aporto aquí una selecció de refranys amb arcs matutins i vespertins, amb les respectives previsions.

cat.	<i>Quan surt la ratlla de Sant Martí, de matí, aigua aquí; i, de vesprada, aigua passada</i> (Gargallo/Pradilla 1997: 80).
gall. port.	<i>Arco da vella ó anoitecer, bo tempo ó amencer</i> (Conde 2001: 115). <i>Arco-da-velha ao sol-nado, água antes de tirar o gado</i> (Marques da Costa 2004 ² : 833).
cast.	<i>Arco de San Juan por mañana, agua a la tardada. Arco por la tarde, buen tiempo aguardes</i> (Rodríguez Marín 1926: 45).
oc.	<i>Quand l’arc-de-Sant-Martí / se mostro lou matí, lou pastre pot tourna dourmi; mai quand parèis lou vèspre, pot ana pèr lou campestre</i> (Mistral 1979, s. v. <i>arc-de-Sant-Martin</i>).
fr.	<i>Arc-en-ciel du matin / fait tourner le moulin; arc-en-ciel du soir / fait mourir l’arrosoir</i> ((Montreynaud et al. 1994: 299).
francoprov. (Vall d’Aosta)	<i>Arcancheil di matin / fait roulé lo moulin. Arcancheil di matin / plodze senza fin</i> (Cassano 1964 ² : 137-138).
it.	<i>Arco di mattina / riempie le mulina, / arco di sera / tempo rasse-rena. Arco di sera / buon tempo mena, / arco di mattina / riempie la marina</i> (Lapucci 1995 ³ : 106).

4.11. Muntanyes i serres amb capell

[...] En la dita folklòrica tan estesa a tot el País Valencià fins a Ulldecona-Tort., del tipus «Quan Mondúber porta capa, i Mongó porta *capell* / agarra espart i fes cordell» [*sic*], és difícil de dir fins a quin punt hi ha metàfora (de ‘portar barret’) i fins a quin hi ha persistència del significat anterior més ampli de ‘cobertura’, heretat de temps prejaumins: el fet és que això es registra pertot en aquell país: ultra les dades i localitzacions que dona *AlcM*, ho sento dir al Puig-Campana (Finestrat-Polop), a Demús en la forma citada, parlant del Mondúber («Mondugues»), a Xilxes *fer capell* o *tindre capell* un puig ‘estar tapat de núvols o boira’ (1962). [*DECat*, s. v. *capa*; II, 531a31-44]

A les Terres de l’Ebre és ben conegut aquest tipus de refrany. A la comarca del Montsià el testimonien Ibáñez/Izquierdo/Moya (2003): *Montsià en capell, guarda’t d’ell*.

Allà on hi ha muntanyes i serres que de tant en tant es cobreixen amb aquesta mena de núvols, hi són ben comuns els refranys amb *capells* o altres recursos metafòrics, basats en peces d'indumentària que tapen. A Estella (Navarra) ha recollit Pedrosa (2001: 149): *Cuando Montejurra echa la montera, retira los bueyes y despacha peones*. L'autor arreplega refranys similars en altres contrades romàniques:

A Galícia: *Cando o Pico Sagro pon a touca, auga temos, moita ou pouca* (154).

A les Illes Canàries: *Cuando el Teide tiene toca, cabrero, guarda tu ropa* (151).

A la vora del Moncayo: *Cuando Moncayo tiene capa y Guara capirón, buen año en Castilla, mejor en Aragón* (150). Ja el registra Pedro Vallés l'any 1549 (Cantera/Sevilla, 2003: 103) [actualitzo ortografia i tipografia].

4.12. *Lluna tapada o voltada. Lluna amb corona*³⁰

Hi ha prediccions de la lluna lligades a les seves fases o a la forma i orientació de les «banyes» en creixent o minvant; a quan surt o es pon, al fet de si mira a terra o al mar; a la prefiguració d'un mes per als set següents (4.4). Tot plegat, creences que de cap manera no poden descansar en fets empírics, però que generen innumbrables refranys.

Ara bé, una lluna entelada, mig encoberta o tapada, una lluna coronada amb un halo, semblen indicis fiables de pluja imminent. Tot i així, no és difícil trobar, en aquesta mena de refranys amb base empírica, ornaments supersticiosos, com ara estels dins de l'halo (vegeu els exemples del portuguès i el castellà), o la distància del «cèrcol» respecte de la lluna (cas del refrany italià).

- cat. *Lluna tapada, boira o ruixada* (Gomis 1998: 98). *Lluna voltada, pluja o ventada* (DCVB, s. v. *lluna*). *Lluna amb corona, aigua dóna* (Farnés 1996, v: 581).
- cast. *Luna cercada, tierra mojada. Luna con cerco, agua presto. Luna en su cerco con estrellas, agua en ellas* (Martínez Kleiser 1945: 73-74).
- port. *Lua com circo e estrelas dentro, ou chuva ou vento* (Machado 1998²: 270).
- gall. *Circo na lúa, agua segura. Lúa con circo, trai a auga no bico* (Conde 2001: 116).
- it. *Cerchio vicino, acqua lontana; cerchio lontano, acqua vicina* (Lapucci 1995³: 185).

30. Sobre els refranys meteorològics a la Romània que prenen com a indicatiu la lluna, veg. Gargallo (en premsa, *b*).

4.13. *Ocells, orenetes*

A part de creences o supersticions com la que vol relacionar l'ós i la Candelera (4.1.1), hi ha la constatació (sembla que prou fonamentada) del comportament d'alguns animals com a senyal de canvi de temps. Per exemple, els ocells i el seu vol, baix o alt. L'oreneta i l'esperver, en el primer refrany, català. Orenetes, per tota la mostra.

- cat. *Si orenetes volen baixes / i esparvers molt per alt/ del temps hi haurà mudança o segur fort temporal* (Farnés 1997, VI: 616).
 ast. *Si l'andarina 'sñala cabo'l suelu, agua seguramente mexa'l cielu* (Castañón 1962a: 274).
 cast. *Golondrinas en bajo vuelo, esperan lluvia del cielo* (Díaz 1991: 82).
 fr. *Hirondelle volant haut, le temps sera beau; hirondelle volant bas, bientôt il pleuvra* (Montreynaud et. al. 1994: 286).
 it. *Quando la rondine sfiora l'acqua con l'ale / s'avvicina il temporale* (Lapucci 1995³: 262).

No menys fiable com a indicati meteorològic és el retorn de l'oreneta (i altres aus migratòries) en el trànsit cap al bon temps, entre l'hivern i la primavera.

- cat. *Quan l'oreneta no ve pel març, l'hivern és llarg* (Amades 1989, III: 223).
 ast. *Si del quince al vente de Marzo non llega la golondrina, vas ver el campu blancu como si fuera farina* (Castañón 1962a: 267).

JOSÉ ENRIQUE GARGALLO
 Universitat de Barcelona

ABREVIATURES EMPRADES

ast. = asturià; cast. = castellà; cat. = català; emil. = emilià (varietat de la regió italiana de l'Emília); fr. = francès; francoprov. = francoprovençal; friül. = friülès; gall. = gal·lec; it. = italià; lad. = ladí (dolomític); llomb. = llombard; llomb. Suï. = llombard de Suïssa (Ticino); març. = marquesà (varietat de la regió italiana de les Marques); oc. = occità; oc. aran. = occità aranes; oc. gasc. = occità gascò; piem. = piemontès; port. = portuguès; rom. = romanx (retoromànic de Suïssa); sicil. = sicilià; tosc. = toscà; vèn. = vènet.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALGa: Instituto da Lingua Galega 2003, *Atlas lingüístico galego. Volume IV (Léxico. Tempo atmosférico e cronolóxico)*, la Corunya, Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- ALINEI 1983: Mario Alinei, «Arc-en-ciel», *Atlas Linguarum Europae*, I, 1. Assen/Maastricht: Van Gorcum; *Cartes* 6-9, *Commentaires*, 47-80.
- ALONSO 1974³: Amado Alonso, *Estudios lingüísticos. Temas españoles*, Madrid, Gredos.
- ALTON 1880: Johann Alton, *Beiträge zur ethnologie von Ostladinien*, Innsbruck, Verlag der Wagner'shen Universitäts-Buchhandlung.
- AMADES 1933: Joan Amades, *Calendari de refranys*, Barcelona, Biblioteca de Tradicions Populares.
- AMADES 1951: Joan Amades, *Folklore de Catalunya. Cançoner. Cançons – refranys – endevinalles*, Barcelona, Editorial Selecta, S.A.
- AMADES 1989: Joan Amades, *Costumari Català*, Estella, Cercle de Lectors / Salvat [16 vol.].
- ANTONI / LAPUCCI 1993: Anna Maria Antoni / Carlo Lapucci, *30 di conta novembre... I proverbi dei mesi*, Milano, Garzanti Editore s.p.a.
- ARNAL CAVERO 1997: Pedro Arnal Caveró, *Refranes, Dichos, Mazadas... en el Somontano y montaña oscense [1953]*, Zaragoza, Herederos de Pedro Arnal Caveró / Institución «Fernando El Católico» / Prames, S.A.
- BADÍA MARGARIT 1950: Antonio Badía Margarit, *El habla del Valle de Bielsa*, Barcelona, Instituto de Estudios Pirenaicos.
- BRANDES 1995: Stanley Brandes, «¿Qué significa cumplir los cuarenta? Cultura y crisis a la mitad de la vida», *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, L, 2, 27-51.
- CANTERA ORTIZ DE URBINA / SEVILLA MUÑOZ 2003: Jesús Cantera Ortiz de Urbina / Julia Sevilla Muñoz, *Libro de refranes y sentencias de Mosén Pedro Vallés*, Madrid, Guillermo Blázquez, Editor.
- CARRUSCA 1976: M. da Sousa Carrusca (coord.), «*Vozes da sabedoria*», Lisboa, Edição da coordenadora, vol. III.
- CASSANO 1964²: Joseph Cassano, *Proverbes et dictons valdôtains*, Aoste Imprimerie ITLA.
- CASTAÑÓN 1962a: Luciano Castañón, *Refranero asturiano*, Oviedo, Diputación de Oviedo / Instituto de Estudios Asturianos (C.S.I.C.).
- CASTAÑÓN 1962b: Luciano Castañón, «Los meses en el refranero asturiano», *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, XVIII, 395-415.
- CELLARD / DUBOIS 1985: Jacques Cellard / Gilbert Dubois, *Dictons de la pluie et du beau temps*, París, Éditions Belin.
- CHIOCCHETTI 1980: Fabio Chiocchetti, «Proverbies, dič e paragogn fašegn», *Mondo Ladino. Bollettino dell'Istituto Culturale Ladino*, 3-4, 197-223.
- CNLVA 1992: Centre de Normalisacion Lingüística dera Val d'Aran, *Arreperveris*, Lleida, Pagès Editors.
- COLÓN 1993: Germà Colón, *El lèxic català dins la Romània*, València, Universitat de València.
- CONCA 2005: Maria Conca, ressenya de CORREAS / GARGALLO (2003), *Estudis Romànics*, XXVII, 325-330.
- CONDE 2001: Germán Conde, *Diccionario de refráns. Correspondencias en castelán e francés*, Vigo, Editorial Galaxia.
- CORREAS 2000 [1627]: Gonzalo Correas, *Vocabulario de refranes y frases proverbiales*, Ed. Louis Combet, rev. Robert James i Maite Mir-Andreu, Madrid, Editorial Castalia.

- CORREAS MARTÍNEZ / GARGALLO GIL 2003: Miguel Correas Martínez / José Enrique Gargallo Gil, *Calendario romance de refranes*, Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona.
- DCVB, ALCOVER / MOLL 1968-1969: Antoni M. Alcover i Francesc de B. Moll, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, Ed. Moll [10 vol.].
- DECat, COROMINES 1980-2001: Joan Coromines, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes / Caixa de Pensions «La Caixa» [10 vol.].
- DÍAZ DÍAZ 1991: Emilio Díaz Díaz, *Refranero popular extremeño*, Badajoz, Universitat Editorial.
- DIEC: Institut d'Estudis Catalans 1995, *Diccionari de la Llengua Catalana*. Barcelona / Palma de Mallorca / València, Edicions 3 i 4 / Edicions 62 / Editorial Moll / Enciclopèdia Catalana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- DNG, FERRO RUIBAL 1992: Xesús Ferro Ruibal (dir.), *Diccionario dos nomes galegos*, Vigo, Ir Indo.
- FAPPANI / TURELLI 1984: Antonio Fappani / Francesco Turelli, *Il dialetto bresciano*, Brescia, Ed. «La Voce del Popolo» e «Madre».
- FARNÉS 1992-1998: Sebastià Farnés, *Paremiologia catalana comparada*, ed. Jaume Vidal Alcover, Magí Sunyer i Josep Lluís Savall, i col·l. Josep M. Pujol, Barcelona, Columna [8 vol.].
- GARGALLO GIL 1999: José Enrique Gargallo Gil, «Doce días para doce meses. De meteorología popular en la Romania», *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, LIV (cuaderno segundo), 231-267.
- GARGALLO GIL 2002: José Enrique Gargallo Gil, «Pel juny, la falç al puny. Representació catalana dins un calendari romànic de refranys», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, XLV, *Miscel·lània Joan Veny*, 1, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 147-170.
- GARGALLO GIL 2004: José Enrique Gargallo Gil, «Dos de febrero. Refranes romances de la Candelaria y meteorología popular», *Paremia*, 13, 109-124.
- GARGALLO GIL 2006: José Enrique Gargallo Gil, «*Quan surt la ratlla de Sant Martí...* Refranes romances del arco iris, meteorología y cultura popular», *Quaderni di Semantica*, XXVII, 1-2 (giugno-dicembre 2006), 301-319.
- GARGALLO GIL (en premsa, a): José Enrique Gargallo Gil, «*Octubre vinatero, padre del buen enero*. Personificación de los meses en el calendario romance de refranes», *Colloque International* (19, 20 et 21 octobre 2006). *Université Paul-Valéry – Montpellier III. Centre Du Guesclin à Béziers*. «*Discours et savoirs sur les langues anciennes et modernes dans l'aire méditerranéenne*».
- GARGALLO GIL (en premsa, b): José Enrique Gargallo Gil, «*La lluna setembrina, set llunes endevina*. Refràn meteorològics con lúia na Romania», *Congreso Internacional de Fraseología e Paremiología (Santiago de Compostela, 19-22 de setembro de 2006)*.
- GARGALLO / PRADILLA 1997: José Enrique Gargallo i Miquel Àngel Pradilla, *El joc ancestral de la paraula. Llengua, cultura popular i refranyer a Rossell (Baix Maestrat)*, Benicarló, Edicions Alambor.
- GIOVANNOLI 1994: Renato Giovannoli, *Il tempo nella saggezza popolare. Antologia di detti e proverbi dialettali del Ticino*, Quaderni di documentazione, 11, Centro Didattico Cantonale Massagno.
- GIUSTI 1853: Giuseppe Giusti, *Raccolta di proverbi toscani*, Firenze, Felice le Monier.

- GOMIS 1888: Cels Gomis, *Meteorología y agricultura populares ab gran nombre de confrontacions*, Barcelona, Llibrería Dr. D. Àlvar Verdaguer.
- GOMIS I SERDAÑONS 1998: Cels Gomis i Serdañons = Cels Gomis i Mestre, *Meteorologia i agricultura populars. Recull d'aforismes, modismes, creences i supersticions referents a la meteorologia i a l'agricultura a l'entorn dels anys 1864 a 1915*, 2^a ed. notablement augmentada amb gran nombre de confrontacions, a cura de C. Gomis i Serdañons, Barcelona, Alta Fulla.
- GRIERA 1966-1970²: Antoni Griera, *Tresor de la llengua, de les tradicions i de la cultura popular de Catalunya*, Barcelona, Edicions Polígrafa [14 vol.].
- GUIA I MARÍN 2001: Josep Guia i Marín, «Refranes catalanes», a Hernán Núñez 2001 [1555], *Refranes o proverbios en romance. Con sus glosas y numerados según el orden en que fueron escritos en la edición príncipe [1555], con indicación del folio*, ed. crítica de Louis Combet, Julia Sevilla Muñoz, Germán Conde Tarrío y Josep Guia i Marín, Madrid, Editorial Guillermo Blázquez [2 vol.].
- HAUSER 1975³: Albert Hauser, *Bauernregeln. Eine schweizerische Sammlung mit Erläuterungen von Albert Hauser*, Zurich / Munic, Artemis Verlag.
- IBÁÑEZ MARTÍ / IZQUIERDO SALOM / MOYA REVERTÉ 2003: Pili Ibáñez Martí, Tere Izquierdo Salom i Maite Moya Reverté, «Montsià en capell, guarda't d'ell: els noms dels núvols a la comarca del Montsià», *Llengua i literatura a les comarques de la diòcesi de Tortosa*, ed. Miquel Àngel Pradilla Cardona, Benicarló, Onada Edicions, 179-200.
- KUUSI 1992-1994: Matti Kuusi, «La pioggia con il sole. Storia di un modo di dire nel mondo» [traducció de *Regen bei Sonnenschein. Zur Weltgeschichte einer Redensart*], *Quaderni di Semantica* (I) 2/92, 279-327; (II) 1/93, 79-152; (III) 2/93, 249-331; (IV) 1/94, 123-179; (V) 2/94, 273-320.
- LAPUCCI 1995³: Carlo LAPUCCI, *Cielo a pecorelle. I segni del tempo nella meteorologia popolare*, Cernusco, Garzanti.
- MACHADO 1998²: José Pedro Machado, *O Grande Livro dos Provérbios*, Lisboa, Editorial Notícias.
- MARQUES DA COSTA 2004²: José Ricardo Marques da Costa, *O livro dos provérbios portugueses*, Lisboa, Editorial Presença.
- MARTÍNEZ KLEISER 1945: Luis Martínez Kleiser, *El tiempo y los espacios de tiempo en los refranes*, Madrid, Librería General de Victoriano Suárez.
- MIEDER 1996: Wolfgang Mieder, «Los refranes meteorológicos», *Paremia*, 5, 59-65.
- MIGLIORINI 1965: Bruno Migliorini, *Vocabolario della lingua italiana*, Torino, Paravia.
- MISTRAL 1979 [1878-1886]: Frederic Mistral, *Lou Tresor dóu Felibrige ou Dictionnaire Provençal-Français*, Édition du centenaire sous la direction de V. Tuby, Ginebra/París, Slatkine Reprints, Édition de l'Unicorne.
- MONTREYNAUD / PIERRON / SUZZONI 1994: Florence Montreynaud, Agnès Pierron i François Suzzoni, *Dictionnaire de proverbes et dictons. La sagesse du monde entier*, París, Les usuels du Robert.
- MOREIRA 1934: Joan Moreira, *Del folklore tortosí. Costums, ballets, pregàries, parèmies, jocs i cançons del camp i de la ciutat de Tortosa*, Tortosa, Imprenta Querol.
- NAZZI 1999: Gianni Nazzi, *Dizionario dei proverbi*, Udine, Ribis.
- PALAY 1961: Simin Palay, *Dictionnaire du béarnais et du gascon modernes (Bassin Aquitain)*, París, CNRS.
- PEDROSA 2001: José Manuel Pedrosa, «El gorro de Montejurra (un estudio de paremiología comparada)», *Cuadernos de etnografía navarra*, 76, 149-157.

- PEJENAUTE GOÑI 1999: Javier María Pejenaute Goñi, *Los Refranes del Tiempo de Navarra*, Pamplona, Caja de Ahorros de Navarra.
- PUENTE Y ÚBEDA 1896: Carlos Puente y Úbeda, *Meteorología popular ó Refranero meteorológico de la Península Ibérica*, I. *Climatología*, Madrid, Tipografía de los sucesores de Cuesta.
- QUINTÁNS SUÁREZ 1994: Manuel Quintáns Suárez, *Anuario de tradicions galegas*, Santiago [de Compostela], Editorial Tambre / Xunta de Galicia.
- REIS 1995: José Alves Reis, *Provérbios e Ditos Populares*, Lisboa – Porto, Litexa Editora.
- RODRÍGUEZ 1990: M. Rodríguez, «Refranes Galaico-Bercianos», *Estudios Bercianos*, 13, 56-63.
- RODRÍGUEZ MARÍN 1896: Francisco Rodríguez Marín, *Los refranes del almanaque recogidos, explicados y concordados con los de varios países [sic] románicos*, Sevilla, Imp. de Francisco de P. Díaz.
- RODRÍGUEZ MARÍN 1926: Francisco Rodríguez Marín, *Más de 21.000 refranes castellanos no contenidos en la copiosa colección del Maestro Gonzalo Correas*, Madrid, Tip. de la «Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos».
- ROHLFS 1979: Gerhard Rohlfs, *Estudios sobre el léxico románico*, Reelabor. parcial y notas Manuel Alvar, Madrid, Gredos.
- SANCHIS GUARNER 1951: Manuel Sanchis Guarnier, *Calendari de refranys*, Barcelona, Barcino.
- SCHWAMENTHAL / STRANIERO 1993²: Riccardo Schwamenthal / Michele L. Straniero, *Dizionario dei proverbi italiani*, Milano, RCS Rizzoli Libri S.p.A.
- SEVILLA MUÑOZ 1998: Julia Sevilla Muñoz, «El refranero hoy», *Paremia*, 7, 141-152.
- VÁZQUEZ SACO 2003: Francisco Vázquez Saco, *Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral*, eds. Josefa Beloso Gómez, Patricia Buján Otero, Xesús Ferro Ruibal i Mª Carmen Paz Roca, número monográfico de *Cadernos de Fraseoloxía Galega*, 5.
- VENY 2006: Joan Veny, *Contacte i contrast de llengües i dialectes*, València, Universitat de València.